

Els capitells andalusins del Museu Nacional d'Art de Catalunya¹

Robert Aceña

En els últims anys els estudis dedicats als capitells andalusins han estat nombrosos, la qual cosa ha permès ampliar-ne, aprofundir-ne i fer-ne més entenedora l'evolució, malgrat la inexistència d'un corpus que contingui la totalitat dels capitells andalusins fins ara coneguts.

Aquests estudis han emprat certs procediments d'investigació que ja no estan basats només en qüestions estrictament decoratives o estilístiques —criteri que moltes vegades resulta excessivament subjectiu— per tal d'arribar a conclusions de relativa consistència. Per aquest motiu, en els darrers anys s'han introduït en aquests estudis, creiem que de manera encertada, altres paràmetres que ens permeten fer aportacions més objectives, que alhora són complementàries de les qüestions esmentades abans.

Així per exemple, ha adquirit una importància extrema l'anàlisi detallada del perfil de l'àbac, o senzillament considerar la modulació o les proporcions de la peça, tenint en compte la relació existent entre l'alçada i l'amplada, sense excloure la definició geomètrica de la cistella, cos cilíndric o troncocònic, o el grau de desenvolupament del diàmetre de les volutes amb relació a les proporcions de la peça. No hem d'oblidar que alguns exemples enregistren una informació epigràfica que ens en permet deduir, segons els casos, la cronologia a través del nom de l'emir o califa; el nom del marbrista, *rajjam*, o del tallista, *naqqas*, a través de l'anàlisi cal·ligràfica (tipus de lletra cúfica o *nasji*); o bé ens indica en quin lloc estava emplaçat el capitell.²

L'acció sumatòria de les dades objectives de les diferents peces ha facilitat la creació d'una temporització evolutiva, amb la finalitat que aquells models la majoria dels quals estan descontextualitzats i presenten una reduïda informació objectivable, puguin ser adscrits a una etapa, època o taller.

Anàlisi dels capitells andalusins del MNAC

Els set capitells andalusins del Museu Nacional d'Art de Catalunya formen un conjunt prou coherent des del punt de vista evolutiu, ja que exemplifiquen les característiques estructurals i formals de l'art andalusí, des de la seva primera etapa o naixement, a mitjan segle IX, fins a l'etapa

Fig. 1. Capitell andalusí d'època emiral. Marbre blanc trepat i bisellat d'influència coríntia. Finals del segle IX, començaments del segle X.

final, corresponent al període nassarita. També és cert que és un grup de peces descompensat, atès que sis de les set peces, com veurem després, pertanyen als segles IX i X, i la setena és un exemple del segle XIII, la qual cosa genera un buit entre ambdós períodes del qual no tenim cap exemple.³

Els primers exemples pròpiament andalusins apareixen a mitjan segle IX, durant l'emirat d'Abd al-Raḥmān II (822-852/206-237 AH),⁴ coincidint amb les obres d'ampliació de la mesquita aljama de Còrdova. Així s'inicia un període de transició entre les creacions tardovisigodes i les califals que finalitza amb la talla dels capitells que s'emplacen al Saló d'Abd al-Raḥmān III a Madīnat al-Zahrā' (955-957/343-345 AH).

Aquesta etapa transitòria es divideix en dos períodes: el primer, conegut amb el nom d'etapa emiral, té com a punt de partida l'emirat d'Abd al-Raḥmān II i s'estén fins a la proclamació d'Abd al-Raḥmān III com a emir el 912/299 AH; el segon, denominat taller formatiu, comprèn des d'aquesta última data fins a la construcció de l'esmentat Saló d'Abd al-Raḥmān III.⁵

De la primera etapa, coneguda com emiral, en tenim dos capitells, que corresponen als números d'inventari

Fig. 2. Capitell andalusí d'època emiral. Alabastre trepat i bisellat d'influència coríntia. Finals del segle IX, començaments del segle X.

Fig. 3. Superfície superior de l'àbac del capitell MNAC/MAC 14085.

següents: MNAC/MAC 122204 (fig. 1) i MNAC/MAC 14085 (fig. 2). El primer ingressà al Museu el 23 de juny de 1982 per donació d'Artur Ramon i Picas, en memòria del seu pare, Artur Ramon i Garriga.⁶ Es tracta d'un capitell de marbre blanc, trepat i bisellat, d'influència coríntia amb doble corona, característiques que es mantenen durant l'etapa del taller formatiu. Aquest grup és el més nombrós durant el període emiral. Aquesta hegemonia dels models corintitzants respecte als compostos s'equilibrarà paulatinament a partir de la creació del califat de Còrdova el 929/316 AH.

El càlat presenta una formulació troncocònica invertida, és a dir, s'obre a mesura que s'enlaira. A més, mostra una doble corona de vuit fulles d'acant capiculades; al segon registre n'hi ha quatre, les quals corresponen a cada una de les emplaçades al centre de les respectives cares frontals, de les parts superiors de les quals sorgeixen quatre fulles d'acant, generadores de la tercera corona. Aquestes fulles, en topar amb la part inferior del dau de l'àbac, desprenen el seu extrem superior cap a l'exterior, a diferència de la part inferior, de la qual sorgeixen uns caulicles en U. Aquests caulicles, en xocar amb la part inferior de l'àbac, desenvolupen les volutes, el diàmetre de les quals equival a un terç de l'alçada compresa entre el naixement dels caulicles i la base del càlat. Aquestes mateixes volutes desenvolupen uns discos centrals decorats amb flors trilobulades.⁷

L'àbac presenta una configuració de tipus clàssic i l'alçat, una incisió molt característica dels capitells emirals que recorre tot el perímetre, a la vegada que del centre de cada un dels costats es desprenen uns daus decorats a manera de pseudofloró clàssic.

El segon capitell és d'alabastre, d'influència corintitzant amb triple corona, prototip que va tenir continuïtat durant el període califal, a diferència de la resta de models, que foren abandonats perquè tenien excessives reminiscències dels capitells tardovisigots.⁸

De la mateixa manera que l'anterior, presenta una doble corona de vuit fulles capiculades, amb càlat troncocònic invertit que, a diferència del primer, s'eixampla molt més a mesura que s'enlaira. Desenvolupa les mateixes estratègies formals i estilístiques que el capitell anterior, però no conserva les volutes, les quals molt probablement devien seguir una pauta no gaire allunyada del model emiral abans comentat.

Des del punt de vista estilístic, presenta un estil més naturalista, més proper, per tant, a la concepció decorativa dels capitells clàssics (romans o visigots). Així, els folíols s'agrupen de tres en tres en forma de ventall, igual com els nervis axials, dels quals s'enliren les fulles d'acant, de manera que ambdós presenten un treball més naturalista amb comparació al capitell número 122204. Així doncs, aquest últim palesa un major grau d'esquematzació en el

Fig. 4. Capitell andalusí emirocalifal. Marbre blanc trepat i bisellat d'influència coríntia. Primer terç del segle X.

disseny de les nervacions, de les quals es desprenen igualment grups de tres folíols de perfil més espinós.

L'àbac presenta també un disseny clàssic (fig. 3), amb una incisió al llarg del perímetre.

A la part central de cada costat hi devia haver el dau, ornat probablement amb un floró, extrem que no podem confirmar per l'estat de deteriorament d'aquesta zona. Però, malgrat tot, en les cares frontals s'observen uns volums arrodonits que ens fan pensar en aquesta possibilitat, ja que des de la planta (fig. 3) és perceptible, en un dels costats, una projecció cònica cap enfora que ens permet fer aquesta consideració. L'acceptació d'aquesta possibilitat relacionaria aquest capitell amb el grup de capitells emirals datats al voltant de l'any 900, la particularitat dels quals és combinar els caulicles en forma d'U amb un floró en cadascuna de les cares davanteres.⁹

A la cara superior d'aquest àbac s'observen les traces de l'escaire i del compàs utilitzats en la talla del capitell. Aquestes traces marquen el centre geomètric de la superfície superior de l'àbac, que permet establir els eixos horitzontal i vertical, les diagonals i el cercle per a l'amplitud de les cares, i que també servia per calcular la base del bloc cúbic que en realitat necessitava el marbrista, *rajjam*, per a la configuració del capitell. De la decoració se'n solia encarregar el tallista, *naqqas*, encara que no era estrany que el marbrista realitzés les dues feines, fet demostrat a través dels registres epigràfics.¹⁰ El

Fig. 5. Capitell andalusí emirocalifal. Marbre blanc bisellat d'ordre compost. Primera meitat del segle X.

volum definitiu i la proporcionalitat d'alguns elements, com és el cas de les volutes, es feien en funció del pes que havien de suportar, consideració que no estalviava la fractura dels elements més delicats, com és el cas de les volutes o els extrems de les fulles d'acant que es desprenen del càlat.

Moltes vegades s'ha dit que els capitells emirals són deutors dels d'època romana per la presència, en alguns casos, dels florons clàssics, pel disseny dels àbacs i pel naturalisme de la decoració vegetal. Però aquest aspecte no exclou l'existència de noves concepcions, com per exemple el desenvolupament dels eixos o nervis axials en vertical i rectilinis –a diferència dels romans, que tendeixen a la divergència–, la presència de textos epigràfics –fet desconegut en els models clàssics– i, sobretot, la proporcionalitat entre alçada i amplada, que sempre és igual a 1 o superior, mentre que la proporció dels de filiació romana és generalment inferior a 1.¹¹

De l'etapa del taller formatiu en tenim dos capitells: el MNAC/MAC 122673 (fig. 4) i el MNAC/MAC 122203 (fig. 5). El primer fou una donació de Lluís Barbié en memòria del seu pare, feta el 22 d'abril de 1985. Es tracta d'un capitell de marbre blanc, trepat i bisellat. La seva conservació és deficient: les volutes, els daus i els extrems de les fulles d'acant que es desprenen de la cistella estan fragmentats.¹² Aquesta peça presenta un càlat troncocònic invertit, d'ordre corinti amb dues fileres de fulles d'acant capiculades d'aspecte carnós i marcada fisonomia naturalista

Fig. 6. Capitell andalusí d'època nassarí d'influència almonade i ordre compost. Marbre blanc. Finals del segle XIII.

de tipus clàssic; per tant, és propera estilísticament als models emirals. De la part superior de les fulles de la filera inferior s'enlairen uns caulicles que quan arriben a la tija, mitjançant la qual s'uneixen els laterals de les volutes, a més de definir l'espai de l'equí, s'entortolliguen i s'entrellacen amb les tiges sorgides divergentment de la base de la flor de lotus, situada a la zona central de l'equí, per sota mateix del dau de l'àbac.

En aquest capitell encara no s'evidencia el grau d'esquematzació de les peces que formaran part del conjunt relacionat amb el Saló d'Abd al-Rahmān III, denominades capitells califals classicistes, la superfície de la cistella dels quals presenta un fort buidatge fruit de l'ús intensiu del trepant, fet que provoca que la decoració tendeixi a l'abstracció, amb solucions complicades que desencadenen un ric repertori decoratiu, tant pel que fa a les fulles d'acant com a les palmetes digitades que recobreixen tota la superfície del càlat.

Ben al contrari dels capitells classicistes, aquesta peça presenta una notable fisonomia massissa i una relació alçada/amplada superior a 1, que juntament amb el naturalisme del treball de l'atauric, la fan propera als capitells emirals. L'àbac presenta una secció vertical dividida en dos nivells: l'inferior mostra una decoració basada en digitacions carnosos i el superior es manté llis. El seu perfil manifesta una pronunciada concavitat en els braços de l'àbac, amb una projecció del dau des de la zona central que segueix la pauta

dels models califals. És justament aquest aspecte que fa que la filiació d'aquesta peça correspongui al taller formatiu, en què l'àbac de tipus califal està totalment fixat. Aquesta consideració, afegida a la forta influència que encara conté del període emiral, fa que la nostra proposta sigui d'una peça realitzada durant el primer terç del segle X.

El capitell MNAC/MAC 122203, de marbre bisellat i trepat, fou donat pel Sr. Manuel Trallero el 10 de juny de 1982.¹³ Formulats segons l'ordre compost, presenta la doble filera habitual de vuit fulles capiculades amb una cistella quasi cilíndrica lleugerament oberta en la part superior, que coincideix amb el punt de contacte entre les fulles d'acant i la part inferior de les volutes. A diferència del capitell comentat anteriorment, MNAC/MAC 122673, la decoració de l'atauric, amb els seus folíols de tres en tres, tendeix a ser més espinosa: els nervis axials són més esquemàtics i estilitzats, igual que les fulles de les corones, que comencen a recordar els capitells que s'elaboraren en l'època classicista durant el califat d'Abd al-Rahmān III, sense arribar al grau d'elegància ni a l'ús tan intensiu que es farà del trepat en aquests models classicistes (fig. 6).

El nervi axial que sorgeix de la base de la cistella per donar origen a les fulles d'acant de la segona corona situades a la cara frontal fa les funcions d'un veritable eix de simetria dins la composició decorativa del capitell. El cistell i la part superior estan separats per un soguejat interromput, un recurs molt menys utilitzat que el del rosari amb òvuls i dobles perles. En alguns casos es pot donar la combinació dels dos ingredients derivats de la influència romana: aquesta combinació és pròpia dels capitells del taller formatiu.¹⁴ El diàmetre de les volutes ha augmentat, respecte a les peces d'època emiral, la meitat de l'alçada total de la cistella. El disc central, fruit del cargolament de la voluta, presenta una flor trilobulada, com en el cas del capitell MNAC/MAC 122204, que és característica dels models emirals i que es va mantenir en exemples del període formatiu, mentre que durant l'etapa classicista va ser substituïda per flors tetralobulades.¹⁵

L'àbac presenta la típica fórmula califal de braços còncaus i un perfil de doble esglaó. L'esglaó inferior sembla permetre el desenvolupament de les volutes, mentre que el superior es perllonga per sobre seu, i de la part central dels braços de perfil còncau es projecten uns daus decorats amb una rosassa típicament andalusina.¹⁶

La configuració del càlat és quasi cilíndrica, amb una relació entre alçada i amplada d'1. Si en aquests dos aspectes hi afegim la pèrdua manifesta de naturalisme dels elements vegetals, podríem dir que aquesta peça està relativament a

Fig. 7. Fragment de capitell andalusí d'època califal. Marbre blanc trepat, bisellat i epigrafiat. 929-961/317-350 AH.

prop dels capitells classicistes, tot i que encara conserva trets arcaïtzants; d'aquí que la nostra proposta per a la seva cronologia sigui una data propera a la creació del califat de Còrdova (929/317 AH) i, en un sentit més ampli, en el context de la primera meitat del segle x.¹⁷

D'aquest conjunt de capitells, n'hi ha dos que presenten restes de textos epigràfics: el MNAC/MAC 108261 (fig. 7) i el MNAC/MAC 122001 (fig. 8). Del primer solament en conservem la part corresponent a l'equí i l'àbac, i en el seu perfil vertical es desplega el text epigràfic següent:

1 (.....) بركة // من الله (.....)

2 (.....) المؤمنين // عبد (.....)

3 (.....) الله // بقاهم (.....)

4 (.....) فاته // (ع)م(ل)م(ظف) (.....)

1 (En el nom de Déu) benedicció de Déu (.....)

2 (..... per l'emir dels Creients // 'Abd (al-Rahmān.....)

3 (.....perllongui) Déu // la seva existència pel que (va ser fet.....)

4 (...sota la direcció de el seu *fata* // (obra?) (de Muzaffar?.....).¹⁸

Fig. 8. Capitell andalusí d'època califal. Marbre blanc trepat, bisellat d'influència coríntia i epigrafiat. 961-970/350-360 AH.

Es tracta d'un capitell suposadament de marbre blanc, trepat i bisellat, que segons el registre del Museu fou adquirit a Enriqueta Ramón el 1971.¹⁹ La decoració de la part superior de l'equí enregistra folíols carnosos que es despleguen en forma d'espiga, seguint la pauta que s'observa en la decoració dels relleus en pedra relacionats amb la ciutat palatina de Madīnat al-Zahrā'.²⁰ En canvi, l'equí està decorat amb un fris a base de puntes de diamant, recurs molt poc emprat en capitells ja que donava a la peça un aspecte d'austeritat, motiu pel qual aquest recurs ornamental fou infreqüent dins el conjunt de capitells cordovesos del segle x.²¹

El text epigràfic mostra una cal·ligrafia d'estil cúfic florit arcaïtzant. En cadascuna de les cares de l'àbac hi deurien cabre aproximadament entre 10 i 12 caràcters, la qual cosa obligà a utilitzar formulismes reduïts, motiu pel qual no hi ha cap referència a la data de realització (*sana*), fet provocat senzillament per una manca d'espai. És curiosa la col·locació del títol d'emir dels Creients (*li-Amir-al-mu'minīn*), davant el nom del califa (*ism*), cosa que normalment es feia al revés.²²

Entre la informació que recullen els textos epigràfics, a més del nom del governant també hi sol aparèixer el nom de l'encarregat de l'obra, perdut en el cas que estudiem, que tant podia ser un *fata* com un *mawla*. Però també informen del nom del tallista o del marbrista, que va sempre precedir per l'expressió '*amal*' ('obra de'). En aquest capitell,

després d'aquesta expressió trobem una paraula que comença per una *mīm*, la qual cosa indicaria que solament podia tractar-se del tallista Muzaffar, el qual trobem entre els artistes documentats en les obres del Saló d'Abd al-Raḥmān III.²³

Des del punt de vista epigràfic, presenta un estil força més arcaic que el que es desplega en el Saló Ric, a més de la reduïda presència de terminacions florals, l'ús de les quals s'estén a partir de la mesquita de Madīnat al-Zahrā', o de la terminació floral de la traça 14f, de disseny similar a la làpida fundacional de les drassanes de Tortosa o algunes de les esteles funeràries cordoveses (944-945/333 AH).²⁴

Tots aquests arguments ens fan creure que aquest capitell pertany als primers anys del califat, perfectament incorporat, per tant, al conjunt de peces del període formatiu. Però la presència del nom de Muzaffar ens fa reflexionar sobre la possibilitat que fos realitzat a Madīnat al-Zahrā'; això significaria que podria estar relacionat amb les primeres obres fetes a la ciutat palatina, entre les quals destacaríem la construcció de la mesquita i el palau occidental, obres compreses entre el 936 i el 941/324-325 i 330 AH. És a partir de les restes de capitells d'aquestes construccions que hem pogut trobar una possible relació entre aquestes obres i la peça analitzada aquí. Aquesta suposició queda reforçada quant a cronologia pels trets cal·ligràfics similars entre els emprats en aquesta peça i els de la mesquita de Madīnat al-Zahrā', que fou acabada el 941/330 AH, i on també es va recórrer a l'estil cúfic florit arcaic.²⁵

A més, parlem d'un model de grans dimensions, ja que l'alçada en origen, si tenim en compte l'amplada de l'àbac, el radi i el diàmetre de la base, ens donaria aproximadament un capitell d'una alçada d'uns 48 cm, la qual cosa ens fa pensar que obligatòriament havia d'anar destinat a una arca de grans dimensions. El seu aspecte robust confirma encara més aquesta hipòtesi, la qual cosa significaria adjudicar-lo a un edifici de grans dimensions, com els que hem assenyalat anteriorment.²⁶

El segon capitell amb text epigràfic, MNAC/MAC 122001,²⁷ és de marbre, d'ordre corinti amb un càl·at cilíndric amb tres corones de fulles, i deriva directament dels models emirals que presenten caulicles en U. Les dues fileres inferiors tenen vuit fulles capiculades, les quals presenten uns extrems superiors poc despresos de la superfície de la cistella i volutes d'accentuada volumetria, aspectes que són propis dels capitells califals del període classicista. La decoració s'aplicà amb la tècnica del trepatge i del bisell; el seu ús intensiu i extensiu genera una sensació de clarobscur, fruit de la

notable profunditat del trepatge, a més de la utilització del bisell en plans oblics per acabar de remarcar els perfils de les fulles o els folíols.

A diferència dels models representatius del taller formatiu destacats pel seu naturalisme, aquesta peça presenta un exercici d'abstracció i geometria propi dels capitells de l'etapa classicista. Aquest aspecte és perceptible en el treball de les nervacions axials de les fulles que han estat trepades, la qual cosa crea un encadenament de forats triangulars, i no deixa de ser una esquematització dels nervis de trena que es desenvoluparen en alguns models de la sala basilical del Saló d'Abd al-Raḥmān III.²⁸

La superfície del càl·at es cobreix a partir de folíols agrupats de quatre en quatre, a diferència dels capitells del taller formatiu, que formaven grups de tres, cosa que resulta ser una nova concepció que neix durant la creació dels capitells del Saló d'Abd al-Raḥmān III (953-956/342-345 AH), els quals s'estenen també per la superfície de les volutes, inclòs el disc central. L'àbac presenta el típic perfil dels exemples califals, definit per un perfil vertical per on es desplega el text epigràfic:

- 1 (.....) شالة (sic.) (شاملة) // ونعمة (.....)
- 2 (.....) الحکم أمير // المؤمنین (.....)
- 3 (.....) بعون الله (على يد) // مولیه (.....)
- 4 (.....) بن عبد // الر(حمن) (.....)

- 1 (.....) universal? // i felicitat (.....)
- 2 (.....) al-Ḥakam, emir de // ls Creients (Déu li perllongui la vida)
- 3 (.....) amb l'ajut de Déu (sota la direcció) // del seu *mawla* (.....)
- 4 (.....) Ga'far) ibn 'Abd al-Raḥmān (.....).²⁹

Segons el text, el capitell fou realitzat en època del califa al-Ḥakam II (961-976/350-366 AH), sota la direcció del seu llibert (*mawla*), portador de la filiació d'Abd al-Raḥmān III, la qual cosa ens permet deduir que només es podia tractar de Ga'far, únic col·laborador del califa, que portava el títol de *fata* i *mawla*.³⁰ Ga'far va desaparèixer el 970/360 AH,³¹ informació que ja ens permet fer una primera aproximació cronològica a aquesta peça, la qual

tindria inicialment una datació màxima compresa entre el nomenament d'al-Ḥakam II com a successor d'Abd al-Raḥmān III i la defunció de Ga'far, és a dir, entre el 961 i el 970/350 i 360 AH.

Durant aquest interval de temps, el califa al-Ḥakam II inicià les obres de la Gran Mesquita de Còrdova, les reformes efectuades en cambres i en l'oratori de l'alcàsser,³² a més de la construcció del *sabat*, passadís que comunicava l'alcàsser amb la *macsura* de la gran mesquita.³³ És amb aquests capitells relacionats amb les dependències de l'alcàsser que associem, des d'un punt de vista formal, aquest capitell,³⁴ plantejament que es veu confirmat per l'anàlisi epigràfica, ja que es recorre a un estil de cúfic simple de gran elegància propi del que s'inicià durant el califat d'al-Ḥakam II, a més d'utilitzar formulismes que no aniran més enllà del 965/354 AH.³⁵

Acompanyant aquest conjunt de sis capitells, es conserva un bocinet de voluta (MNAC/MAC 157278) de marbre blanc, trepat i bisellat, les mesures del qual són 10 x 8,5 cm. Conserva una decoració a base de folíols llisos, força carnosos i naturalistes, i ofereix una imatge compactada, ja que el treball del trepat no és gaire profund i no provoca cap perfil espinós dels elements vegetals. Pel tipus de palmeta foliada, a més de considerar la tècnica emprada, podria datar-se a la primera meitat del segle X i, per tant, correspondria al taller formatiu. Però no hem d'oblidar que a finals del segle X, durant el govern del *hayib* al-Manṣūr (975-1002/365-392 AH) i fins al desmembrament del califat (1009/399-400 AH), període denominat de la decadència,³⁶ es perd una bona part dels arguments decoratius de l'etapa classicista, distingits pel seu grau d'esquematzació. Així, sorgirà un estil marcat per la proliferació de peces amb composició més senzilla, a més de manifestar un treball del trepat poc profund que reduirà la vistositat i la qualitat tècnica dels capitells treballats a finals del segle X i començaments del segle XI. Per tant, la nostra proposta cronològica ha de ser forçosament molt oberta: inscrivim aquesta peça dins el segle X, però exclouem el període classicista, sense abandonar la possibilitat que fos de les primeres dècades del segle XI.

L'últim dels set capitells, el MNAC/MAC 157283 (fig. 9),³⁷ presenta una configuració cúbica i una relació alçada/amplada de 0,95. En la base s'incorpora un collarí, detall inexistent en els altres capitells andalusins analitzats anteriorment; aquesta incorporació és fruit de la influència dels models nord-africans, seguint la pauta dels emprats en la mesquita de Tlemcen.³⁸ Els primers exemples coneguts amb collarí al territori de l'al-Àndalus els tenim datats al

Fig. 9. Capitell andalusí d'època nassarí d'influència almohade i ordre compost. Finals del segle XIII.

segle XII, i tots ells es relacionen amb el taller de Granada, inclosos dins l'etapa de domini almohade.³⁹

El càlât és un cilindre perfecte i està decorat amb vuit fulles d'acant llises⁴⁰ disposades en forma de meandre, que es convertirà en un dels signes d'identitat dels capitells nassarites; a més, és molt probable que dugués decoració policroma.⁴¹ Els nervis axials presenten una incisió de la mateixa amplitud que l'espai existent entre les fulles, els extrems de les quals estan en contacte amb el collarí seguint la pauta del capitell almohade de la segona meitat del segle XII, tal com observem en el capitell del pati de l'Harem del palau dels Lleons de l'Alhambra. Hem de tenir en compte que els únics capitells del segle XII amb collarí de tradició almohade, com ja hem dit abans, es relacionen amb el taller de Granada, prototipus inspirat en els exemples de la *Kutubiyya* de Marràqueix.⁴²

L'astràgal és llis, i només queda interromput pel contacte que es produeix entre la part inferior de les volutes i la part superior de les fulles d'acant que es desprenen de la superfície. L'equí, per la seva banda, presenta una faixa llisa de 6 cm d'amplada que sobresurt lleugerament i té una suau curvatura convexa, abandonant així l'aspecte tradicional de quart de cercle que caracteritza els capitells de les etapes anteriors.

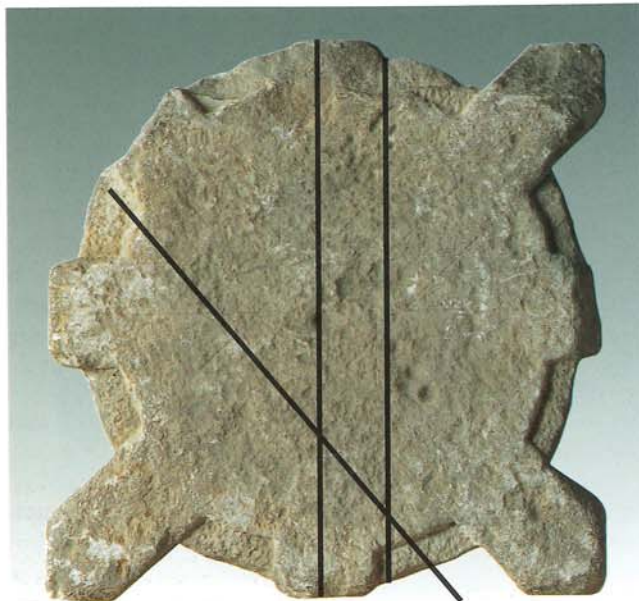

Fig. 10. Àbac del capítell MNAC/MAC 157283.

L'àbac presenta un doble esglaó; destaca el del nivell superior a causa de la seva reduïda alçada, aspecte ja emprat en els capítells de penques llises i de petita alçada de l'Aljafería de Saragossa,⁴³ difós entre els models almoràvits⁴⁴ i almohades⁴⁵ i generalitzat en els capítells nassarites.

En la superfície superior de l'esglaó esmentat es conserven les traces emprades pel tallista; són perfectament identificables les diagonals que marquen el gruix del desplegament de les volutes i els eixos de simetria indicatius de cadascun dels centres dels laterals on s'emplaçaran els daus respectivament, paral·lelament als quals transcorren les traces que donaran les amplades dels daus de l'àbac. La intersecció creada entre aquestes amplades i les diagonals per marcar el gruix de les volutes genera un espai còncau triangular

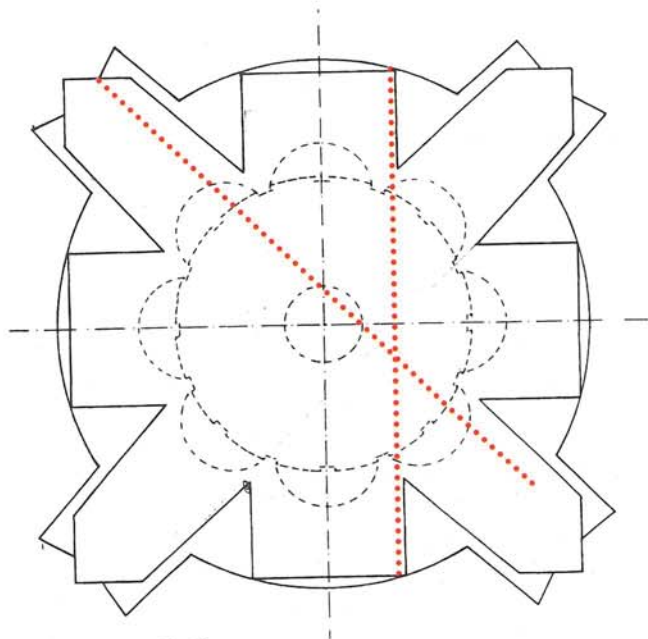

Fig. 11. Àbac del capítell MNAH 3922.

(vegeu fig. 10) que, un cop buidat, tenint com a base l'esglaó inferior, permetria donar-li el perfil definitiu, un perfil similar al de l'àbac d'un capítell nassarita de tradició almohade de finals del segle XIII conservat al Museo Nacional de Arte Hispanomusulmán (número 3922, fig. 11). La comparació dels dos contorns ens permet comprovar que en aquell l'àbac està inacabat.

Un tal raonament és un criteri més, de tipus objectivable, a l'hora de datar aquesta peça, que coincideix amb la datació atorgada des del punt de vista estilístic o per la seva formulació cúbica, i ens permet relacionar-la amb el grup de capítells nassarites de tradició almohade de finals de segle XIII realitzats al taller de Granada, els quals serviren posteriorment de base d'inspiració per als capítells nassarites dels segles XIV i XV.⁴⁶

Notes

1. Les obres aquí analitzades tenen un origen comú, independentment de l'època en què s'inscriuen, ja que es vinculen a un territori que té identitat pròpia tant des del punt de vista polític, social, demogràfic, cultural com econòmic: aquest territori fou l'al-Àndalus. Tant és així, que fins i tot les fonts no musulmanes en parlen com un país que té com a llengua l'àrab (llengua dels ismaelites), tal com ha recollit FELIU, E., «Catalunya no era Sefarad. Precisions metodològiques», *La Catalunya jueva*, Barcelona, 2002, p. 26. Per aquest motiu, superant altres denominacions emprades inadequadament com ara capitells «hispanomusulmans», «hispano-àrabs» o senzillament «islàmics», la nostra proposta és la utilització del terme «andalusins» (*andalusiyyun*) com a expressió inequívoca de la seva procedència. Vegeu BRAMON, D., «Entre francs i andalusins: qüestió de noms i qüestions de frontera», *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, 1999, p. 37 [catàleg d'exposició].
2. Els formulismes, juntament amb l'anàlisi cal·ligràfica, són imprescindibles, ja que ens ajuden a augmentar els arguments objectivables, els quals ens permetran determinar amb més precisió la seva datació, sobretot quan les consideracions estilístiques ens plantegen dubtes sobre la cronologia.
3. Aquest interval, que abraça els segles XI i XII, correspon al període dels regnes de taifes, almoràvit i almohade. A més, hem de recordar que l'evolució dels capitells andalusins arriba fins al 1492; per tant, d'exemples de capitells de l'estil més personal de l'època nassarita (segles XIV i XV), tampoc no en tenim cap de model.
4. L'evolució dels capitells andalusins té com a punt de partida l'exemple epigrafiat del Museu Arqueològic Nacional de Madrid (núm. d'inv. 51627), en el qual apareix el nom de l'emir 'Abd al-Rahmān II (833-844/218-234 AH).
5. MARINETTO, P., *Los capiteles del Palacio de los Leones en la Alhambra*, Granada, 1996, p. 2-7 (Arte y Arqueología). De manera diferent s'expressa DOMÍNGUEZ PERELA, E., «Los capiteles hispanomusulmanes altomedievales (hasta el año 1030). Sistemas de proporciones y metrología. Primeros resultados», *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, Madrid, 1983, XIX, p. 124, ja que inclou el període o taller emiral dins una etapa més àmplia que ell denomina igualment taller formatiu. Aquest englobament fa que la cronologia d'aquest taller proposada per Domínguez compregui des de mitjan segle IX fins a mitjan segle X.
6. Les seves mesures són: alçada 24 cm; amplada de l'àbac, 24 cm; diagonal, 34,5 cm; i diàmetre de la base, 16 cm.
7. Aquest tipus de floreta trilobulada, igual que el disseny en el desenvolupament dels caulicles, el trobem en altres capitells d'aquesta mateixa època: Museo de la Alhambra, núm. 2089, publicat per MARINETTO, P., *Arte islámico en Granada. Propuesta para un museo de la Alhambra*, Granada, 1995, p. 260. En relació amb aquests dos, també tenim el capitell conservat al Museo Arqueológico Provincial de Còrdova, núm. 451, un altre del *mihrab* de la mesquita d'al-Qarawiyin a Fes, i un model a Toledo, publicats per CRESSIER, P., «Les chapiteaux de la grande mosquée de Cordoue (oratoires d'Abd al-Rahmān I et d'Abd al-Rahmān II) et la sculpture de chapiteaux à l'époque emirale», *Madri-der Mitteilungen*, Madrid, 1985, II, 26, p. 279-281, lám. 66-f, núm. 22; lám. 67-a i b, núm. 23 i 24.
8. ACENA, R., «Capitell nº 11», *L'Islam a Catalunya-Catàleg*, Barcelona, 1998, p. 36-37 [catàleg d'exposició].
9. Així, podem relacionar-lo amb els capitells conservats al Museo Arqueológico Provincial de Còrdova, núm. 404, 834 i 411, o el conservat al Museo Lázaro Galdiano, estudiat per DOMÍNGUEZ PERELA, E., «Los capiteles hispanomusulmanes del Museo Lázaro Galdiano», *Goya*, Madrid, 1981, 163, p. 2-3. En aquest conjunt també podríem afegir-hi el capitell pertanyent a la col·lecció Gómez-Moreno del Museo de la Alhambra, núm. 2089, i el de la casa de los Girones, actualment dipositat en aquest museu, núm. reg. 1328. Aquests dos últims han estat publicats per MARINETTO, P., *cit. supra*, n. 7, p. 260, 263.
10. MARTÍNEZ NÚÑEZ, M.A., «La epigrafía del Salón Rico de Abd al-Rahmān III», *El Salón de Abd al-Rahman III*, Còrdova, 1995, p. 108-152.
11. CRESSIER, P., «El Renacimiento de la escultura de capiteles en la época emiral: Occidente y Oriente», *Actas de las II Jornadas de Madinat al-Zahra. Al-Andalus antes de Madinat al-Zahra. Cuadernos de Madinat al-Zahra*, Còrdova, 1991, III, p. 165-187.
12. Les seves mesures són: alçada, 28 cm; amplada de l'àbac, 24 cm; diagonal de l'àbac, 34 cm, i diàmetre de la base de la cistella, 16,5 cm.
13. Les seves mesures són: alçada, 24 cm; amplada de l'àbac, 24 cm; diagonal de l'àbac, 34,5 cm, i diàmetre de la cistella, 16 cm.
14. La combinació de rosari amb soguejat solament l'hem trobada en capitells que pertanyen al període del taller formatiu, com és el cas del capitell localitzat al Museu Nacional de Arte Hispanomusulmán, actualment Museo de la Alhambra, núm. 1360. En canvi, el recurs del rosari amb òvuls i dobles perles fou emprat extensivament en nombrosos models al llarg de tot el període del califat de Còrdova.
15. PAVÓN MALDONADO, B., «Capiteles y cimacios de Madinat al-Zahra tras las últimas excavaciones», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, Madrid, 1969, XLII, p. 167, lám. IV-VIII.
16. J.B.C.D., «Capitel», *El esplendor de los Omeyas cordobeses*, Còrdova, 2001, p. 87 [catàleg d'exposició].
17. DELGADO VALERO, C., *Regreso a Tulaytula. Guía del Toledo islámico*, Toledo, 1998, p. 60-61, fig. 32, 33, 34. Un dels referents a tenir en compte a l'hora de datar els capitells del taller formatiu dins el context califal són els capitells adscrits a l'Alcázar de Toledo—construït el 932/319 AH—, dels quals el pertanyent a l'ordre corintí presenta una similitud en els procediments decoratius (flor trilobulada dels quals en el disc de la voluta, resolució del perfil vertical de l'àbac, decoració del dau de l'àbac, concepció dels nervis axials corresponents a les fulles de la corona inferior, desplegament dels foliols a tres, etc.) amb la peça MNAC/MAC 122203.
18. ACENA, R., «Capitell nº 20», *L'Islam a Catalunya-Catàleg*, Barcelona, 1998, p. 44 [catàleg d'exposició].
19. Les seves mesures són: alçada, 20 cm; amplada de l'àbac, 34 cm; diagonal de l'àbac, 41 cm i diàmetre de la base, 28 cm.
20. VELÁZQUEZ BOSCO, R., *Medina Azzahra y alamiriya. Arte del califato de Córdoba*, Madrid, 1912, p. 56-57, lám. XXVII. Aquestes digitacions o palmets estan inspirades en models clàssics, repertori que serà substituït pel d'influència oriental, com s'observa en els plafons parietals del Saló d'Abd al-Rahmān III estudiats per EWERT, C., «Elementos de la decoración vegetal del Salón Rico de Madinat al-Zahra: Los tableros parietales», *El Salón de Abd al-Rahman III*, Còrdova, 1995, p. 43-57.
21. Malgrat ser un recurs infreqüent, durant les excavacions que es realitzaren la primavera de 1964 a la mesquita de Madinat al-Zahra' (941/330 AH), es trobà un capitell amb el mateix recurs ornamental, publicat per PAVÓN MALDONADO, B., *Memoria de la excavación de la mezquita de Madinat al-Zahra*, Madrid, 1966, p. 44, lám. XXVI, núm. 3780. Posteriorment, durant les excavacions realitzades el 1966 a la zona de les terrasses superiors corresponents al palau occidental, es trobà un fragment de capitell a la zona de l'equí del qual s'aplica el mateix recurs de les puntes de diamant, publicat per PAVÓN MALDONADO, B., *cit. supra*, n. 15, p. 155-183; p. 161, lám. X, núm. 40. La zona de les terrasses superiors i el palau occidental són de les primeres construccions que es van aixecar a partir del 936/323 AH, data fundacional de la ciutat palatina.

22. En el mateix ordre, primer emir dels Creients i després el nom del califa, apareix al capitell de la Fonda Suiza, publicat per GÓMEZ-MORENO, M., «Capiteles árabes documentados», *Al-Andalus*, Madrid, 1941, VI, p. 423-424, a diferència dels textos epigràfics trobats al Saló d'Abd al-Rahmān III, que presenten un ordre invers. Vegeu MARTÍNEZ NÚÑEZ, M.A., *cit. supra*, n. 10, p. 108-152, i OCAÑA JIMÉNEZ, M., «Capiteles fechados del siglo X», *Al-Andalus*, Madrid, 1940, V, 2, p. 437-449.

23. OCAÑA JIMÉNEZ, M., «Inscripciones árabes descubiertas en Madinat al-Zahrā' en 1944», *Al-Andalus*, Madrid, 1945, X, 1, p. 158. En una de les inscripcions de les cartel·les apareix el nom de Muzaffar. Aquesta cartel·la encaixava perfectament en un capitell trobat, igualment, durant les excavacions del 1944 al Saló d'Abd al-Rahmān III i que actualment té el número d'inventari 17510, publicat a MARTÍNEZ NÚÑEZ, M., *cit. supra*, n. 10, p. 120-121. Anys més tard, en les excavacions de 1966, es trobà un altre fragment de cartel·la amb el nom de Muzaffar, *cit. supra*, n. 15, p. 170.

24. Aquestes consideracions epigràfiques foren aportades per Pablo Yzquierdo, qui, a títol particular, el datava al voltant del 330, ja que establia una relació cal·ligràfica amb la làpida fundacional de Tortosa, YZQUIERDO PINO, P., «Làpida fundacional de les drassanes de Tortosa», *L'Islam i Catalunya-Catàleg*, Barcelona, 1998, p. 47-48 [catàleg d'exposició].

25. PAVÓN MALDONADO, B., *cit. supra*, n. 21, p. 138.

26. PAVÓN MALDONADO, B., *cit. supra*, n. 21, p. 28. Durant les excavacions a la mesquita van aparèixer un conjunt de capitells, tots ells localitzats en la zona de l'oratori, les alçades dels quals van de 45 a 48,5 cm; per tant, són de dimensions semblants a les que tindria en origen el capitell MNAC/MAC 108261. Els models de la mesquita es realitzen en pedra molt compacta amb aparença de marbre. A hores d'ara, seria interessant fer una prova petrogràfica del capitell analitzat aquí per poder tenir un criteri objectivable més, i així poder apuntar-ne de manera més segura la possible procedència relacionada amb la mesquita de Madinat al-Zahrā'.

27. Les mesures d'aquest capitell són: 42 cm d'alçada; 24,5 cm el diàmetre de la base; 37,5 cm l'amplada de l'àbac i 50 cm de diagonal de l'àbac. Fou una donació de l'orde dels pares claritians de Barcelona de l'any 1977.

28. CRESSIER, P., «Los capiteles del Salón Rico: un aspecto del discurso arquitectónico califal», *El Salón de Abd al-Rahman III*, Còrdova, 1995, p. 89-90, núm. 175.13, 175.1, fot. 9-12.

29. ACEÑA, R., «Capitell nº 18», *L'Islam i Catalunya-Catàleg*, Barcelona, 1998, p. 42-43 [catàleg d'exposició].

30. ACEÑA, R., «Arquet de Tarragona», *L'Islam i Catalunya-Catàleg*, Barcelona, 1998, p. 45-46 [catàleg d'exposició]. En el conegut arquet de Tarragona, obra també de Ga'far, apareix també amb els noms de *fata* i *mawla* (960/349 AH). La primera referència d'aquests títols la trobem en un capitell de la col·lecció Equilaz de Granada, datat al 960/348 AH, publicat per OCAÑA JIMÉNEZ, M., «Ya'far el eslavo», *Cuadernos de la Alhambra*, Granada, 1976, p. 217-223. El terme *fata*, en la cort cordovesa, significava 'eunucs d'origen eslau', mentre que el terme *mawla* significava 'llibert'.

31. BARCELÓ, C.; CANTERO, M., «Capiteles cordobeses dedicados a Ya'far al-Siqlabi», *Al-Qantara*, Madrid, 1995, XVI, p. 429.

32. OCAÑA JIMÉNEZ, M., «Capiteles epigrafados de Madinat al-Zahrā'», *Al-Andalus*, Madrid, 1935, p. 158-163 i OCAÑA JIMÉNEZ, M., *cit. supra*, n. 22, p. 443-445. Entre totes dues referències se citen un total de sis capitells relacionats amb les obres de remodelació de l'alcàsser, dos dels quals estan actualment desapareguts. Un és el que es va trobar en una casa d'Alhendin, propietat dels senyors Gómez de las Cortinas, i el segon està localitzat al carrer de San Nicolás de la Villa de Còrdova. Quant als quatre restants, un es trobava al carrer de las Cabezas, dos al Museo Arqueológico Provincial de Còrdova (núm. 767 i 3469) i el quart està dipositat al Musée du Louvre.

33. OCAÑA JIMÉNEZ, M., *cit. supra*, n. 30, p. 221.

34. GUARDIA, M., «Capitell califal», *Museu Nacional d'Art de Catalunya. Prefiguració*, Barcelona, 1992, p. 122-124 [catàleg d'exposició]. *Cit. supra*, n. 29.

35. *Cit. supra*, n. 29, p. 43.

36. MARINETTO, P., «Capiteles califales del Museo Nacional de Arte Hispanomusulmán», *Cuadernos de Arte*, Granada, 1987, XVIII, p. 184-188.

37. Anteriorment tenia el número de referència 53306. La seva alçada màxima és de 28,4 cm; l'amplada de l'àbac, 29 cm; la diagonal, 41 cm; i el perímetre de la base, 69 cm, sent el diàmetre de 21,9 cm.

38. GÓMEZ-MORENO, M., *El arte español hasta los almohades. Arte mozárabe*, Madrid, 1951, p. 287, fig. 339 (Ars Hispaniae, III).

39. Solament en tenim tres, tots tres relacionats amb els tallers de Granada: un es conserva al Musco de Arte Hispanomusulmán de Granada, núm. 1366, i els altres dos al pati de l'Harem de

l'Alhambra; han estat publicats per MARINETTO, P., *cit. supra*, n. 5, p. 38, làm. 6 i 7.

40. El fet és que arribat el segle XII, en coincidència amb el domini almoràvit i almohade, els capitells andalusins no tornaran a recuperar mai més la tradició de les fulles d'acant d'inspiració clàssica, tal com afirma CRESSIER, P., «Los capiteles en la arquitectura nazarí», *Arte Islámico en Granada. Propuesta para un Museo de la Alhambra*, Granada, 1995, p. 84.

41. Cal recordar que l'ús de capitells de penques llises dins el conjunt de capitells andalusins és una pràctica freqüent. És una tradició que parteix dels models realitzats per ser emplaçats al *riwaq* de la mesquita de Còrdova en època d'Abd al-Rahmān III, que amb tota probabilitat estaven policromats, com ho testimonien encara les restes en un d'ells, EWERT, C., «Capiteles almohades de la Kutubiyya de Marrakech», *Coloquio Internacional de Capiteles. Corintios Prerrománicos e Islámicos*, Madrid, 1990, p. 167-182, làm. 6, fig. d. L'aplicació de policromia fou força corrent durant l'època nassarita, com veiem en capitells conservats a la sala dels Reis, la *qubba* dels Abenserraigs, la sala dels Mocàrabs o en el mateix pati dels Lleons (totes són dependències de l'Alhambra), MARINETTO, P., *cit. supra*, n. 5, p. 158-169.

42. EWERT, C., *cit. supra*, n. 41, p. 177 i 178, làm. 1-f i làm. 3-b.

43. *Cit. supra*, n. 38, p. 225, fig. 282.

44. *Cit. supra*, n. 38, p. 269, fig. 231.

45. MARINETTO, P., *cit. supra*, n. 7, p. 271, 273, 275, núm. 67, 69, 71. Igualment ho trobem reflectit en un dels pocs exemples de capitells almohades trobats *in situ*, com ara els emplaçats al convent de Zafra a Granada, els quals estilísticament es relacionen amb els capitells també almohades de les mesquites de Tinmall i la *Kutubiyya*, MARINETTO, P., *cit. supra*, n. 5, p. 36.

46. Granada es converteix des del 1238 en la metròpoli de l'últim regne musulmà de la Península. Al llarg del segle XIII, els capitells nassarites conservaran les pautes decoratives i formals dels capitells almohades, fet que es mantindrà fins a començaments del segle XIV, coincidint amb el sultanat de Muḥammad III (1302-1308 / 702/703-708 AH). És llavors quan sorgiran els capitells pròpiament nassarites, els quals mantindran l'estructura i el sistema ornamental de penques llises amb meandres a la zona del càlat, mentre que a la part superior patiran una profunda transformació, amb la creació d'un volum paral·lelepípedic que serà decorat amb una gran varietat de recursos: heràldica, epigrafia, florons, veneres, pinyes o mocàrabs.